

DOI: 10.18523/2617-8907.2025.8.81-91

УДК 72.032+27-528(569.1:410)

Дарина Морозова

Кандидатка культурології, докторка богослов'я;
запрошена дослідниця в Ексетерському університеті, Велика Британія

<https://orcid.org/0000-0001-5646-2851>

morozovadaria@duh-i-litera.com

За візантійськими кресленнями: сирійські купці на Заході і рання християнська архітектура

Статтю присвячено культурним впливам пізньоримської Сирії на латинський Захід і, зокрема, Британські острови. На основі попередніх досліджень взаємодії між Візантійською імперією і Заходом авторка простежує, як церковне мистецтво і літургійне мислення сирійських християн досягало латинської Церкви і втілювалось у ранній християнській архітектурі різних країн Європи. У статті розглянуто архітектурні форми, імовірно, сирійського походження, їхнє літургійне значення та імовірні механізми їх поширення у варварських королівствах Європи, аж до Британії.

Ключові слова: Візантія, Сирія, Середземномор'я, Британія, археологія, архітектура, літургіка, релігія, культура, екуменізм.

Постановка проблеми. Ранньосередньовічний світ дедалі більше розкривається перед нами не як низка замкнених суспільств, а як величезна система міжнародних комунікацій, що її доречно зіставляти з сучасним феноменом глобалізації. Це усвідомлення вже стало консенсусом у західній історіографії. Однак конкретні механізми і шляхи міжкультурних контактів досі проглядаються дуже туманно — не тому, що їм приділяють замало уваги, а тому, що дотичні історичні дані доводиться збирати по крихтах. Деякі з цих свідчень цілком однозначні, як-от затонуле візантійське судно, що везло з Константинополя на Захід деталі храмового інтер'єру. Однак переважають більш опосередковані відомості, інтерпретація та упорядкування яких є складним завданням, що вимагає уваги до нюансів.

Останні дослідження та публікації. Цю кропітку роботу ведуть щонайменше з 1970-х років. Вагома роль у ній належить англійським історикам, для яких вивчення міжнародних

контактів є одним із головних способів пролити світло на «Темні віки» історії Британії. Чарльз Томас, Річард Піс, Кен Дарк та інші вчені стали свідомо розглядати культуру постримської Британії в ширшій панорамі «Римського світу» та його околиць (Thomas 1981; Snyder 1998; Dark 2000, 2003, 2007; Reece 2007; Campbell 2007). У цьому ж контексті Антеа Гарріс, зокрема, приділила певну увагу сирійським впливам на латинський Захід і зібрала докупи цінні відомості на цю тему (Harris 2003, 2007). Згодом Деніел Халл присвятив статтю порівнянню чернечих рухів і монастирської архітектури в Британії та Сирії V–VII ст., утім, не намагаючись виявити зв'язок між двома віддаленими культурами (Hull 2004).

Мета статті. У цій статті я зосереджусь на сирійському впливі на архітектуру ранньосередньовічного Заходу загалом і, зокрема, постримської Британії, простежуючи його можливі шляхи та механізми. Також, звертаючись до аналогії з ранньомодерної України, я спробую

висвітлити роль сирійських купців, які вже не раз привертали увагу вчених.

Виклад основного матеріалу. Плідні історичні дослідження останніх кількох десятиліть довели, що Європу V–VII ст. краще вивчати не як сукупність статичних, замкнених суспільств, а як динамічну мережу політичних, торговельних, культурних і релігійних взаємодій. Тому дослідники цього періоду все пильніше придивляються до постатей, що раніше здавалися другорядними — скажімо, до несторіанських місіонерів, які поширювали знання про християнську віру аж до Індії, Монголії та Китаю¹, або сирійських купців, які контролювали всю візантійську торгівлю аж до Іберії і Британії (Fulford 1978; Decker 1999; Kingsley and Decker 1999; Mango 2004; Campbell 2007). Наздоганяючи цих скромних (чи не дуже) персонажів, археологи й історики дісталися до їхніх могил у Вельсі і до ізотопного складу їхньої зубної емалі (Nemer et al. 2013; див. також Davies 1982). Було приділено увагу й відгукам мешканців європейських торгових міст про впливові близькосхідні купецькі громади, які викликали різноманітні емоції — від захоплення до остраху чи обурення². Ці дослідження наводять на думку, що, окрім вина, олії та рибного соусу, левантійські купці, клірики та прості мігранти привозили на Захід книги, ікони, часточки святих, а разом із ними — своє розуміння віри, благочестиві звичаї та богословські інтуїції³. Але інтуїції та віра не дуже добре фіксуються археологічно⁴. Тож як доторкнутися до цього культурного обміну через півтори тисячі років?

Архітектура: східні впливи

Контекстом міжкультурної взаємодії в Європі V–VII ст. є занепад Римської імперії, західна частина якої поступово розпадається, але східна залишається відносно потужною і запаморочливо принадною. Влада варварських королівств систематично шукає легітимізації і підвищення власного авторитету в контактах із Константинополем — від воєнних союзів і династичних

шлюбів до торгівлі, моди і побожності (Fulford 1978; Kingsley 2000; Dark 2000; Reese 2007; Harris 2003). Культурний вплив Візантії на Захід найбільш наочно виявляють архітектурні споруди, що цілком або частково збереглися до наших часів. Дослідники західної архітектури зазначають про послідовне наслідування «варварськими» королівствами східноримських зразків, зокрема левантійських (Harris 2003, 105). Але простежити риси цього наслідування не так просто, бо навіть ті нечисленні храми, які збереглися з пізньої античності, зазнавали багаторазових перебудов (Reese 2007, 94–96).

На думку Ричарда Піса, перші спеціально збудовані християнські церкви — споруди Константинової доби — первинно мали скромні розміри і простий прямокутний план⁵. Вони мали вівтар на західній — а не східній — стороні і деякі ранні ознаки майбутніх середохрестя, трансептів і хору. Подібні мінімалістичні форми, зокрема, були поширені в Сирії. Попри простоту, ранньосередньовічному зодчеству (V–IX ст.) властива куди більша варіативність форм, ніж подальшій «золотій добі» Карла Великого, коли універсалізація Церкви «вбила різноманіття» архітектури (Reese 2007, 96). Дещо з цього раннього різноманіття видається східними запозиченнями.

Найменшою мірою це стосується **базиліки**, що була історично найпершою формою церкви і поступово усталилася як, так би мовити, «типовий» християнський храм на всьому Заході. Християнська базиліка, яка постала на основі римської адміністративної будівлі⁶, притаманна всій Західній Європі. Прості базиліки трапляються в Північній Африці та на берегах Егейського моря, але базиліка ніколи не була особливо характерною для Малої Азії і Леванту⁷. Утім, деякі базилікальні храми Заходу подекуди містять елементи, що наслідують східну архітектуру.

Натомість центрична, особливо **октагональна**, архітектура має східне походження. Октагон, що сформувався на основі ранньохристиянського мартирію, є яскравим здобутком Антіохійської архітектурної школи, де вже на початку IV ст. на замовлення Константина був зведений «Золотий октагон» (Domus Aurea). Октагональні храми були притаманні всій Сирії: ускладнений октагон

¹ Це коло питань розглядають археологи з Університету в Редінгу, які, зокрема, випустили збірник *Incipient Globalization? Long-distance contacts in the sixth century* (див. Harris 2007; Dark 2007).

² Ці відгуки детально аналізує Антеа Харріс (Harris 2003). Див. також мою статтю «Сирійці у постримській Британії: міждисциплінарний огляд» (Морозова 2024).

³ «Такі речі, як відродження писемності, мистецтво та середземноморський розвиток культу мощей мучеників, у Британії та Ірландії мають вияв у скромних знахідках — як окремі художні мотиви або результати археологічних розкопок. За всім цим стоїть принесення нових ідей — причому ідей, що походять не так з Атлантичної Галлії та Іберії, як із Північної Африки та Леванту» (Thomas 1981, 348).

⁴ Над цим міркує Ричард Піс (Reese 2007, 15).

⁵ Знамениті римські церкви Санта-Сабіна і Санта-Марія-Маджоре у плані є просто прямокутними залами (Reese 2007, 94–96).

⁶ Головною зміною на цьому шляху Піс вважає перенесення входу з середини широкої сторони в торець споруди, що впорядкувало рух людей всередині, вписавши його в ритм літургійного дійства (Reese 2007, 96).

⁷ Це правило має винятки, як-от велика базиліка Мушаббак в Алеппо V ст.

Рис. 1. Таблиця канонів. Євангеліє Рабулі, 586 р.

лежить в основі кафедрального собору в Босрі (512 р.), храму св. Георгія в Ізрі (515 р.), церкви-мавзолею в Ресафі. До цього ж типу можна зарахувати й монастир св. Симеона Стовпника (Qal'at Sim'an), зведений поблизу Антіохії до 492 р., хоча його вважають унікальним (Reese 2007, 102). У цьому комплексі домінувала колона, на верхівці якої роками стояв уславлений стовпник (нині від неї залишилася тільки основа). Критий восьмикутний двір навколо стовпа утворений чотирма базиліками, що разом складають форму хреста — отже, це важливий крок до хрестовокупольної системи.

Народжена в Сирії октагональна архітектура набула поширення й за її межами: уславлений Діоклетіанів палац у Спліті звели зодчі з Антіохії. Особливу популярність октагони здобули в Італії (Harris 2003, 106). Досить згадати октагональний храм Сан-Вітале, побудований у Равенні Юстиніаном у 548 р. Цікаво, що один із найвідоміших італійських восьмикутних баптистеріїв входив до ансамблю ранньохристиянської Basilica major, присвяченої учениці ап. Павла, сирійській первомучениці Феклі⁸. Чи не може така характерна пошвята натякати на участь сирійських майстрів або замовників у зведенні цього храму?

Накладання ідей базиліки та центричного храму породило тип храму, що став «візитівкою» православної архітектури — **хрестовокупольний** храм. Серед перших споруд цього типу константинопольський храм Святих Апостолів, що був усипальницею імператорів і архієпископів. На думку А. Гарріс, саме цей столичний храм став прототипом як для сирійських споруд на кшталт храму св. Вавили в Дафне біля Антіохії (379 р.), так і для цілої низки західних споруд (Harris 2003, 107–109).

Подекуди архітектурні запозичення можна пояснити імперською політикою. Якщо, наприклад, імператор Зенон спонсорував і розбудову монастиря св. Симеона Стовпника поблизу Антіохії (490 р.), і церковну архітектуру Апулії, не дивно, що між цими спорудами можуть бути якісь паралелі. Проте східносередземноморські риси часто мають вияв у місцях, де важко запідозрити якесь «держзамовлення» такого типу. У таких випадках на думку спадають східні підприємці, які могли впливати на культурні процеси значно більшою мірою, ніж ми здатні уявити.

Наприклад, **тринефні хрестовокупольні храми** у V ст. були однією з найпоширеніших архітектурних форм Південної Анатолії. На Заході, зокрема в Галлії, такі храми притаманні саме місцям, у яких писемні джерела фіксують присутність сирійських торговців (Harris 2003, 111)⁹. Сирійські квартали були і в низці міст Іберійського півострова, порти яких були важливими осередками міжнародної торгівлі, а також слугували зупинками на шляху з Леванту на Британські острови.

Водночас в іберійському храмовому зодчестві простежуються такі явні відлуння пізньоримської сирійської архітектури, що постає питання про безпосереднє копіювання сирійських зразків іспанцями чи, можливо, їхніми східними гостями. Мозарабські іспанські храми, на кшталт Санта-Лусія-дель-Трампаль, викладені з великих тесаних блоків каміння, з високими маленькими вікнами в підковоподібних арках, з першого погляду викликають у пам'яті християнську архітектуру Леванту. Апсиди з трьома вікнами, ґратчасті шибки, підковоподібні арки над вікнами,

⁸ Баптистерій був збудований 335 року, а сама базиліка — близько 345 року. Залишки цього комплексу нині розташовані під Міланським собором (Fiorio 2006).

⁹ Подібним чином у Відні, який був важливим торговим центром, збереглася церква V ст., що відтворює план константинопольського храму Св. Апостолів. У її зведенні могли брати участь візантійські купці (Harris 2003, 113).

декоративні зовнішні фризи уподібнюють їх збереженим сирійським спорудам, як-от монастир Qal'at Sim'an. Ці паралелі можуть свідчити або про безпосереднє наслідування сирійських зразків, або про участь у будівництві сирійських зодчих (Harris 2003, 123–29). Утім, Ріс вказував також інше ймовірне джерело запозичення — візантійські рукописи. Зокрема, Євангеліє Рабулі, створене у 586 р. в Месопотамії, містить таблиці євангельських читань, розділені колонами, увінчаними маленькими підковоподібними арками (рис. 1). Рукопис був рано перенесений до Флоренції. Чи не міг він — або інший подібний манускрипт — надихнути пізніших мозарабських зодчих на створення саме таких аркових конструкцій (Reese 2007, 82)?

Східна архітектура на Британських островах?

З огляду на добре засвідчені торговельні та культурні зв'язки постримської Британії з Візантією, висновок про азійські впливи на ранню британську та ірландську архітектуру мав би бути особливо яскравим. Але, на жаль, до нас дійшло замало матеріалів для порівняння: «ми не знаємо жодної безпосередньої сучасної згадки про ту чи іншу пізньоримську церкву в Британії» (Thomson 1981, 143). Рехристиянізуючи Британію, англосаксонські місіонери розбирали кам'яні й цегляні римські та постримські церкви, які там уже були, і використовували матеріал для будівництва власних храмів. Унаслідок перебудови протягом століть споруда в найкращому разі може містити окремі постримські елементи, як-от церква св. Мартина в Кентербері (597 р.), приватна каплиця Кентської королеви Берти та офіційно найдавніший храм Англії.

Хоча під час розкопок було знайдено залишки пізньоримських церков у Річборо, Іклінгемі, Лінкольні, а в Лондоні припускають існування в цей час 13 церков, «важко сказати щось послідовне про їхні архітектурні особливості» (Hull 2004, 118). Найдавніші базиліки, які з'являються з IV ст., імовірно, були «візантійського типу», але стверджувати це можна лише гіпотетично (Harris 2003 106).

Історики Гільда і Беда неодноразово згадують про будівництво й відновлення християнами церков, Беда навіть каже про «квадратну в плані» базиліку, збудовану в Йорку 627 року після навернення Едвіна з Дейри (*Hist. eccl.* 2.14,16), однак ці згадки важко пов'язати з якимись наявними залишками давньої архітектури¹⁰. До того ж Беда,

як проповідник латинського християнства, зосереджується лише на кам'яному зодчестві в римському стилі. Його анітрохи не цікавить місцева традиція, яку Чарльз Томас гіпотетично пов'язує із «зовсім іншим архітектурним світом» кельтського, переважно дерев'яного, зодчества (Thomas 1981, 144–46). Ллойд Лейнг також вважає, що, на відміну від англосаксонських базилік, кельтська архітектура уникала впливів Риму аж до XII ст. (Laing 2006, 218–19). Проте вона могла зазнавати східних, візантійських впливів; найімовірніше, так і було.

Зразком цієї ранньої кельтської традиції, можливо, є «церкви групи Галларуса» в Ірландії. Ораторія Галларуса — маленька кам'яна каплиця у формі перевернутого човна. Споруда розташована на півострові Дінгл поблизу паломницького шляху на гору Брендон («Шлях святих», *Cosán na Naomh*) на південному заході Ірландії. З 1756 р. її називали ранньохристиянською¹¹. Однак деякі стилістичні деталі змусили Пітера Гарбісона датувати Ораторію XI–XII ст.¹²; назву *Gallarus* він розшифрував як «притулок чужинців» (*Gall Aras*), тобто іноземних паломників¹³. З Ораторією асоціюють цілу групу ірландських та південнобританських пам'яток. Томас вважав «церкви групи Галларуса» острівним втіленням континентальної парадигми мартіріїв, або *memoriae*, запозиченої у VI ст. зі Східного Середземномор'я через Іспанію (Thomas 1981, 150–52). Це й не дивно, бо своєрідна техніка кладки, якою виконана споруда (*corbelled technique*), відома на Близькому Сході, в Малій Азії та в Середземномор'ї щонайменше з XVIII ст. до н. е. Утім, раннє датування Ораторії викликало сумнів у К. Лассура, який вважає її ранньомодерною надгробною каплицею (Lassure 1994). Лейнг також вказує на труднощі в датуванні примітивних кам'яних споруд на кшталт Ораторії Галларуса, інших каплиць півострова Дінгл, а також вуликоподібних келій зі Skellig Michael, але все ж розглядає їх як «дороманські»¹⁴. Виявлення навколо каплиці поховань VI–VII ст. із надгробками з написами раннім півунціалом є новим аргументом

¹¹ Пам'ятку відкрив антиквар Чарльз Сміт.

¹² Це датування автор обґрунтовує деякими елементами, типовими для романського мистецтва (Harbison 1970, 57–58). Цієї дати дотримується офіційний сайт урядової організації Heritage Ireland (<https://heritageireland.ie/unguided-sites/gallarus-oratory/>).

¹³ Етимологія належить П. Гарбісону (Harbison 1995, 77–78); Pádraig Ó Sióchfradha пропонував іншу версію: «Скелястий мис».

¹⁴ Романський період в Ірландії Лейнг датує аж XII ст. Дослідник зауважує, що дані радіовуглецевого аналізу не завжди підтверджують традиційне датування цих споруд (Laing 2006, 218–19).

¹⁰ Гільда (545–549) згадує відновлення церков і зведення мученицьких мартіріїв (*DEB* 3, 12, 24). Про те саме каже і Беда (*Hist. eccl.* 1.26, *Hist. eccl.* 1.33, *Hist. eccl.* 2.14,16).

на користь архаїчності пам'ятки; однак використання розчину в кам'яній кладці не дає змоги датувати її раніше 900 р. (Brown 2006, 102). Отже, більшість дослідників нині датують церкви «групи Галларуса» десь X–XII ст.

У такому разі кам'яниці Ірландії та Британії справді можуть свідчити про ранні запозичення середземноморських технік будівництва¹⁵. Адже «мінімалістична» архітектура доволі довго побутувала і в Сирії, поряд із грандіозними октагональними і хрестовокупольними храмами, які надихали столичних і західних зодчих. Там досі збереглося чимало церков V–VI ст., що за формою є простим паралелепіпедом, у східну сторону якого вписана апсида (Reese 2007, 101). Між цими «примітивними» однокамерними спорудами скромного розміру є низка структурних подібностей. Наприклад, «циклопічна кладка», якою виконані ранні церкви Ірландії (тобто мурування з великих блоків каміння), була поширена, починаючи з бронзової доби, від Мікен та Італії до Вірменії і Криму¹⁶. Серед ознак подібності можна згадати й масивну перемичку над дверима (*lintel*), що слугувала декоративним акцентом, і появу вітварної огорожі (в Ірландії — з XI ст.), і, можливо, використання антів (*antae*) — зародкових контрфорсів для підтримання стін¹⁷. Усі ці риси могли розвинутися незалежно, але могли бути й запозичені через мігрантів, торговців або мандрівних майстрів.

Мандрівні майстри?

Патерик Печерський описує чудо, коли Божа Матір у вигляді імператриці надіслала 12 грецьких зодчих будувати Успенський собор у Києві XI ст.¹⁸ Хоч цей епізод поданий як надприродне втручання, він відображає дуже поширену модель. Дослідники давно обговорюють можливість того, що візантійські, зокрема сирійські, майстри, які мали славу найкращих архітекторів та мозаїцистів, безпосередньо брали участь у будівництві й оздобленні західних храмових споруд (Harris 2003, 127). Очевидно, архітекторів міг надсилати монарх, наприклад, Юстиніан, коли хотів закріпити свої воєнні перемоги

в Італії поширенням символічної влади через столичні архітектурні форми. Але майстри могли прибувати також на запрошення місцевої влади, церковної чи світської, щоб оточити її авторитет ореолом візантійської величі.

Відомі випадки, коли візантійці відправлялися на Захід і вже готові елементи храмових споруд — таке собі будівельне «лего». Цим знаннями завдячуємо трагічному епізоду — загибелі поблизу сицилійського міста Марзамемі візантійського судна, яке перевозило готові деталі храмового інтер'єру¹⁹. На місці затоплення корабля було знайдено мармурові колони з коринфськими капітелями, вітварну плиту з тонкого мармуру, оздоблені латинськими хрестами елементи вітварної огорожі, амвон. Археологів здивувала кількість колон — від 28 до 35: для порівняння, величний собор Сан-Аполлінаре-Нуово, зведений у Равенні Теодоріхом, має лише 24 подібні колони. Судячи зі знайдених «рекламних» зразків декоративного каменю і пігментів, купці вже готувалися до наступного замовлення. Взагалі набір товарів і особистих речей екіпажу свідчить, що старенька полатана посудина звично рухалась між портами Егейського моря, Сирії, Кілікії, Кіпру, Гази, Єгипту, Тунісу, Італії тощо, перевозючи не лише елітарні будматеріали, а й амфори з повсякденними продуктами харчування. Все це вказує на усталені й розвинені торгові мережі та регулярні підприємницькі контакти. Учасники розкопок припускають, що у свою останню подорож екіпаж вирушив із Константинополя, де він завантажив на борт оброблене каміння, раніше доставлене з Проконессу, Фессалії, Лаконії. Пункт призначення корабля поки що невідомий (Leidwanger, Greene, and Donnelly 2021). Припущення археологів, що мета подорожі була на Адріатичному узбережжі, видається дивним, бо судно вже встигло досягнути Сицилії, отже, ймовірно, прямувало або на сам острів, або на Тірренське узбережжя Італії, або ще далі на захід. Хоч би як було, цілком очевидно, що елітний вантаж мали доставити до того чи того процвітаючого міста, де будували чи перебудовували значний собор не менш ніж кафедрального масштабу.

Добре відомо, що зі Сходу імпортували й необроблений мармур та інший камінь²⁰, а також

¹⁵ Якщо, звісно, це запозичення не відбулося ще в епоху розселення кельтів у Малій Азії, адже в межах величезної «кельтської» спільноти нові тенденції могли поширюватися впродовж лічених десятиліть (Казакевич 2015).

¹⁶ Циклопічною кладкою, зокрема, виконаний Заїжджий двір Херсонесу. Дякую докторці архітектури Олені Олійник, яка звернула мою увагу на цю техніку.

¹⁷ Про ці риси в Ірландії див. (Laing 2006, 218–19), у Сирії (Thomas 1981; Harris 2003; Loosely 2003; Hull 2004).

¹⁸ *Патерик Печерський*, «Слово про прихід майстрів церковних із Царгорода до Антонія і Феодосія». Звісно, Успенський собор — далеко не єдина київська споруда, зведена за участі візантійських майстрів.

¹⁹ Залишки судна досліджували двічі: у 1960-ті (Kapitän 1969) і з 2013 по 2019 р. (Leidwanger, Greene, and Donnelly 2021).

²⁰ Хрестоматійним прикладом цього є мавзолей Теодоріха в околиці Равенни, пісковик для якого доставляли з іншого берега Адріатичного моря, з теренів сучасної Хорватії, включно з 230-тонним цільним круглим каменем, що увінчав споруду (Reese 2007, 102–104).

смальту для мозаїки і пахощі. Все це, за згадками Григорія Турського, нерідко виявляли в церквах Галлії (Harris 2003, 128). Понад 20 років тому Гарріс припустила, що сирійські орнаментальні мотиви не могли бути відтворені за переказом, майстер мав бачити на власні очі матеріальну модель, а отже, їх могли створювати самі сирійці (Harris 2003, 127). Новітній звіт про розкопки в Марзамемі показує, що зразки орнаменту могли подорожувати просто у вигляді вирізьблених фрагментів каміння для інкрустації (Leidwanger, Greene, and Donnelly 2021, 299).

Підмостки літургійної драми

Хоч би якими цікавими були архітектурні форми давніх храмів, не варто забувати, що вони ніколи не претендували на самодостатню цінність, їх сприймали як сцену того дійства, що його Ганс Урс фон Бальтазар описував як «драму» літургії (Balthasar 1989). Побутування цієї драми в сучасному світі, безперечно, є важливою ниткою, яка з'єднує сьогоднішнє з ранньохристиянською добою; однак було б помилкою вважати сучасне богослужіння тієї чи тієї «консервативної» громади ключем до розуміння минулого. Давня літургіка потребує окремого вивчення, яке нечасто перетинається з археологічними дослідженнями ранніх храмів. Але саме цей перетин і є тим місцем, у якому ми можемо доторкнутися до давніх практик побожності (Loosely 1999, 19).

Щоб досягнути смислу релігійної архітектури, потрібно зрозуміти, як вона структурувала хід богослужіння, скеровувала рух вірян у повільному танці літургії, приковувала погляди до найбільш сакральних місць і центральних образів, відбивала вигуки священства і спів псалмів. На жаль, залишки архаїчних церков, які збереглися до нашого часу, далеко не завжди дають змогу це зробити. Річард Піс застерігає, що руїни давніх церков надто легко некоректно витлумачити лише через незбереження дерев'яних конструкцій і тканих завіс, які організовували їхній внутрішній простір (Reese 2007, 100)²¹. Годі казати про акустику, яку неможливо відтворити в руїнах, позбавлених даху, та інші подібні нюанси.

Візантійські архітектурні впливи, вочевидь, приходили на Захід не самі, їх супроводжували і східні мистецькі форми, і літургійні звичаї. До цього висновку підштовхує сама архітектура.

Наприклад, **вівтарна огорожа**, яка впродовж раннього середньовіччя поступово стає невіддільним елементом східносередземноморського храму, втілює суто візантійські літургійні інтуїції, за якими, своєю чергою, стоїть містичне, апофатичне і алегоричне богослов'я, виховане на неоплатонічній еkleзіології псевдо-Діонісія²². Від такого розуміння літургії помітно відрізняється «західне відчуття, що все має бути видимим» (за влучним висловом Піса (Reese 2007, 100)).

Піддивитися крізь завісу часу дають змогу окремі щасливі знахідки, на кшталт згаданого вище затонулого біля Марзамемі корабля. Чи не найбільш примітним з його вантажу був кам'яний **амвон**. Вирізьблений із рідкісного і дорогого каменя — фессалійського оливкового офіту (*verde antique*), обробка якого потребує особливої майстерності, цей розкішний акцент оздоблення явно мав прикувати до себе всі погляди в одному зі смислових центрів богослужіння (Leidwanger, Greene, and Donnelly 2021, 297–8). Ця риса веде нас до візантійського богослужіння, осердям якого був собор св. Софії (Taft 1977). Під час *стаціональної* літургії²³, властивої Константинополю, процесія вірян урочисто входила в храм, після чого клірики піднімалися на великий амвон і спускалися з нього на солею, що вела до вівтаря²⁴. Тому амвон із Марзамемі, згідно з реконструкцією його першого дослідника (рис. 2), Герхарда Капітана, має сходинки з двох боків (Kapitän 1969).

Візантійський великий амвон зазвичай зіставляють із вимомою (*bema*), одним із ключових елементів сирійської літургії²⁵. Сирійська вима — це великий підковоподібний подіум посередині нефа, де збирався весь клір під час читання Євангелія. Це читання, будучи кульмінацією Літургії слова, сприймалося як зустріч із Христом і символічно відтворювало розп'яття і воскресіння Ісуса. Сама вима позначала Єрусалим, аналой, на який покладали Євангеліє,

²² Ця тенденція повною мірою проявиться лише в пізньому середньовіччі, коли вівтарна огорожа розвинеться в іконостас, що остаточно сховає вівтар від вірян; упродовж більшої частини візантійської епохи вівтар залишається видимим для мирян.

²³ Стаціональна літургія заснована на пересуванні вірян у сакральному просторі храму чи міста. Крім Константинополя, такий тип літургії був притаманний Єрусалиму і Риму.

²⁴ Оскільки ризниця (*skeuophylakion*), де зберігалося церковне начиння, проскури і вино для літургії, первинно була надворі, існувала технічна потреба занести їх до храму; первинно це не мало жодного символічного змісту (Taft 1977, 14). На Заході амвон був відомий не скрізь, наприклад, для Північної Африки він не характерний (Leidwanger, Greene, and Donnelly 2021, 311; Duval 1998, 184).

²⁵ Зокрема, виму мають 45 церков Вапнякового масиву між Антіохією і Алеппо в Сирії, зведених між IV і початком VII ст. (Tchalenko 1953; Loosely 1999, 19).

²¹ Зокрема, Р. Піс має підозру, що в женеvській базиліці з баптистерієм III–IV ст. катехумени мали очікувати свого хрещення в окремій галереї, відгородженій завісами, адже їм іще не можна було спостерігати таїнство Євхаристії (Reese 2007, 100).

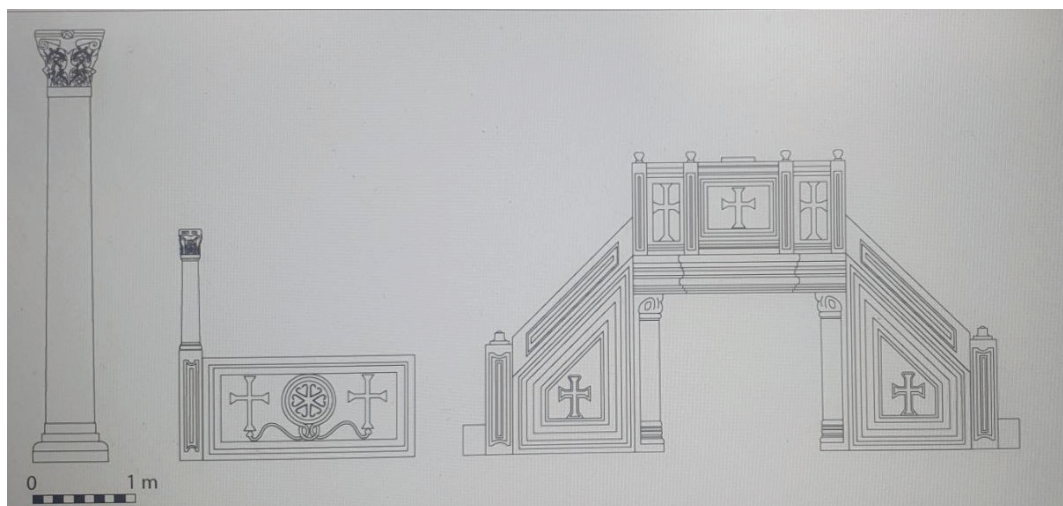

Рис. 2. Колонна, вітварна огорожа і амвон із Марзамемі.

Малюнок: С. Метьюз, М. Петерсон, А. Ерна́ндез (S. Matthews, M. Peterson, A. Hernandez)
за реконструкцією Г. Капітена (Kapitän 1969)

символізував Голгофу, його оточували 12 сидінь для священнослужителів — за кількістю апостолів. Повернення кліриків у вітвар під спів громади, по проході, званому *bet-sqaqone*²⁶, означало воскресіння Христа (Loosely 1999, 19). Звершення Літургії слова (першої частини Євхаристії) *посеред* церковного народу виражає соборноправність, притаманну Антіохії, на відміну від інших, більш ієрархізованих Церков. Адже Антіохійська школа особливо пестувала об'єднавчий потенціал Євхаристії, що долає соціальну стратифікацію і залучає *всю* громаду до апостольської місії (Морозова 2021, 232).

Вима, яка з'явилася в Антіохені ще до Халкідонського собору та розколу, що стався після нього, була успадкована нехалкідонськими Церквами — і «яковитською» Церквою Сходу (Loosely 1999, 2003), і «несторіанською» Ассирійською Церквою²⁷. Амвон із Марзамемі, очевидно, відрізнявся від сирійської вими, яка мала сходинок лише з боку вітваря: сирійська літургія, не будучи стаціональною, не передбачала процесій з вулиці до вітваря²⁸. Однак обидва типи амвона розвиваються в центричному храмі антіохійського типу, і їхня символічна роль є, по суті, однаковою.

Ще одним елементом східного богослужіння, який відбився на архітектурі, є оформлення **вітварної апсиди**. У візантійському богослужінні клір збирався в апсиді, причому єпископ,

який очолював службу, сидів посередині²⁹. Це відбилося на інтер'єрі ранньовізантійських церков, де по під стінами апсиди встановлювали лави для духовенства, а посередині стояла кафедра (*synthronon*) єпископа. Коли ми бачимо подібне облаштування вітварної апсиди в ранніх західних храмах, як-от в італійському Градо або французькому Везон-ла-Ромен, логічно припускати, що разом із цією архітектурною тенденцією зі Сходу були запозичені й відповідні богослужбові особливості (Reese 2007, 98–99).

Розвиток літургійного чину веде до появи в північноафриканських і малоазійських храмах бічних апсид³⁰. Появу цієї архітектурної особливості на Іберійському півострові³¹ дехто витлумачує як запозичення в сирійських християн (Harris 2003, 125–7). З VI ст. використання північної апсиди як жертовника (для проскомідії), а південної — як ризниці (*diaconicon*) веде до появи в храмах Сирії дверей між вітварною апсидою, бічними апсидами і нефами. Ця архітектурна особливість незабаром з'являється в Галлії та Іберії, що чітко вказує на відповідні зміни в богослужінні. Що характерно, цей вплив простежується аж до Британських островів³².

²⁹ Аналогічну трансформацію демонструють ранньосередньовічні храми Галлії (Ліон) та Іберії (Сан-Педро-де-ла-Мата, Санта-Комба-де-Банде, Сан-Хуан-де-Баньос, Сан-Педро-де-ла-Наве) (Harris 2003, 125–26).

³⁰ Наприклад, церква св. Фекли в Маріемлик, Яніюрт-Кале (Іссаврія), Петра.

³¹ Розглядають Сан-Педро-де-ла-Мата, Санта-Комба-де-Банде, Сан-Хуан-де-Баньос, Сан-Педро-де-ла-Наве.

³² Наприклад, у зведеній Августиним церкві Петра і Павла у Кентербері північна апсида слугувала усипальницею для єпископату, а південна — для знаті (Harris 2003, 127).

²⁶ Це відповідає давній візантійській, але не сучасній, *solei*, див. Taft 1977, 12, #17.

²⁷ Лоугіє пов'язує виму насамперед із «несторіаніями».

²⁸ Дякую В. Лур'є за це уточнення (у приватному спілкуванні).

Усі ці припущення про левантійські літургійні впливи на Захід мають лише гіпотетичний статус і викликають дискусії, однак, з огляду на ширший політичний, економічний і культурний контекст ранньосередньовічної Європи, вони є цілком правдоподібними.

Ніжинська аналогія

Реалістичність цієї картини, яка проглядається крізь завісу віків, підтверджує й аналогія зі значно пізнішої доби і з іншого краю «великого Середземномор'я».

Провінційне українське місто Ніжин у ранньомодерну добу було одним із головних центрів козацької держави Гетьманщина, тож закономірно стало тоді осередком міжнародної торгівлі. У XVII–XIX ст. у місті проживала громада грецьких купців. За переписом 1782 року, ця громада становила лише 7 % населення міста, але вона розгорнула справді потужну культурну діяльність³³. Грецька громада мала свій магістрат, займалася благодійністю, засновувала школи і бібліотеки, будувала на свій смак церкви. Хоча греки жили серед одновірців, їм хотілося молитися в колі земляків, плекаючи свою культурну специфіку: пояснюючи це, вони нарікали, що не розуміють слов'янської мови богослужіння і не можуть сповідатися місцевим священникам (Морозов 2001, 163).

У результаті частина міста, відома як Грецький квартал, стала осердям історичного Ніжина, бо в ній зосереджена низка унікальних барокових храмів, що мають статус національних пам'яток архітектури (Ростовська 2001; Морозов 2001, 124; Кедун 2018). Отже, мізерна в демографічному вимірі громада підприємців, маючи ресурси і бажання зберігати свою культурну ідентичність, не тільки залишила слід в історії міста, а й значною мірою сформувала на віки його неповторний образ.

Очевидно, подібним чином могли діяти й впливові громади сирійських купців на ранньосередньовічному Заході, аж до Британії. Однак варто зауважити, що ми б навряд чи дізналися про діяльність грецьких купців у Ніжині за самою лише архітектурною спадщиною, без тих численних писемних звісток, які ми нині маємо. Оскільки православна барокова архітектура — це завжди

накладання рис західного бароко на східні архітектурні моделі, виявити суто грецький внесок було б не так просто. Саме з таким викликом стикаються сьогодні вчені, які намагаються розгледіти внесок сирійських купців у західну культуру, маючи обмаль писемних згадок про це.

Висновки

У цій статті я спробувала, спираючись на попередні дослідження, підсумувати можливі шляхи, механізми і сліди близькосхідних, насамперед сирійських, впливів на церковну архітектуру Заходу у V–VII ст. Хоча в цій мозаїці бракує багатьох фрагментів і чимало деталей лишаються гіпотетичними, деякі речі можна стверджувати впевнено. Присутність впливових християнських сирійських купецьких громад була повсякденною реальністю середземноморських портових міст та інших західних осередків торгівлі. Спільноти купецьких родин мали потребу в сирійському духовенстві та всьому необхідному для звичного духовного життя: про це свідчать як окремі згадки писемних джерел, так і розглянута вище аналогія з історії грецької громади Ніжина. Ці громади мали зростати за рахунок близькосхідних біженців унаслідок великих землетрусів VI ст. та абарських завоювань VII ст. Мабуть, не без впливу цих громад, які мали всі засоби для плекання власної культурної ідентичності, Захід відкривав для себе нові архітектурні тенденції візантійського походження. Деякі з цих тенденцій, беззаперечно, є здобутком Антіохійської архітектурної школи, як-от октагональне планування, тривіконні апсиди, підковоподібні арки над вікнами, система поєднаних апсид. Деякі з цих моделей досягали аж до Британських островів.

Крім того, столиці та інші міські центри Європи користувались послугами візантійських зодчих, каменярів, мозаїчників та інших майстрів, зокрема сирійських. Як недвозначно свідчать морські розкопки біля Марзамемі, іноді ці майстри відправляли західним замовникам готову продукцію, яка створювала образ європейських кафедральних соборів. Цими шляхами — через купців, мігрантів, кліриків та майстрів — західні європейці, очевидно, пізнавали не лише східну архітектуру, а й східні літургійні особливості, релігійний фольклор та побожні практики.

³³ 765 осіб (понад 110 сімей) на 11 200 мешканців (Москаленко 2001, 197; Харлампович 2001, 17).

Список використаних джерел

- Астаф'єв, Олександр. 2001. «Греція як складова українського світогляду». У *Греки в Ніжині: збірник статей і матеріалів*, вип. 2, упоряд. Олександр Морозов, 7–10. Ніжин: Просвіта. <http://lib.ndu.edu.ua:8080/dspace/bitstream/123456789/262/1/%D0%93%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%9D%D1%96%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D1%96%202.pdf>.
- Казакевич, Геннадій. 2015. *Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції*. Київ, Вінниця: Нілан-ЛТД.
- Кедун, Іван. 2018. «Підземні споруди ніжинського “грецького кварталу” на сучасному етапі дослідження». *Література та культура Полісся. Історичні науки* 90: 14–32. <https://doi.org/10.31654/2520-6966-2018-9i-90-14-32>.
- Морозов, Олександр. 2001. «Грецькі храми в Ніжині: історія і сучасність». У *Грецьке Православ'я в Україні*, ред. І. В. Бичко та ін., 123–32. Київ: Прайм.
- Морозова, Дарина. 2021. «Покажи мені людину». *Антропология Антиохійської школи та її спадщина у Київській традиції*. Київ: Дух і Літера.
- Морозова, Дар'я. 2024. «Сирійці у постримській Британії: міждисциплінарний огляд». *Культурологічна думка* 25 (1): 66–78. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-25-2024-1.66-78>.
- Москаленко, Юрій. 2001. «З минулого нашого міста». У *Греки в Ніжині: збірник статей і матеріалів*, вип. 2, упоряд. Олександр Морозов, 196–200. Ніжин: Просвіта.
- Ростовська, Ольга. 2001. «Особливості грецької громади в Ніжині та її культурно-освітнє життя в XIX столітті». У *Греки в Ніжині: збірник статей і матеріалів*, вип. 2, упоряд. Олександр Морозов, 152–61. Ніжин: Просвіта.
- Харлампович, Костянтин. 2001. «Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.)». У *Греки в Ніжині: збірник статей і матеріалів*, вип. 2, упоряд. Олександр Морозов, 17–49. Ніжин: Просвіта.
- Balthasar, Hans Urs von. 1989. *Theo-drama. Theological Dramatic Theory*. Ignatius Press.
- Brown, Michelle P. 2006. *How Christianity Came to Britain and Ireland*. Lion Books.
- Campbell, Ewan. 2007. *Continental and Mediterranean imports to Atlantic Britain and Ireland, AD 400–800*. York: Council for British Archaeology.
- Dark, Ken. 2000. *Britain and the end of the Roman Empire*. Stroud: Tempus.
- . 2003. “Early Byzantine mercantile communities in the West.” In *Through a glass brightly: studies in Byzantine and medieval art and archaeology presented to David Buckton*, edited by C. Entwistle, 76–81. Oxford University Press.
- . 2005. *Archaeology and the Origins of Insular monasticism* (Kathleen Hughes Memorial Lectures). Cambridge University Press.
- . 2007. “Globalizing Late Antiquity: models metaphors and the realities of long-distance trade and diplomacy.” In *Incipient Globalization? Long-distance contacts in the sixth century*, edited by A. L. Harris, 3–14. Oxford: Archaeopress.
- Davies, Wendy. 1982. *Wales in the early Middle Ages*. Leicester University Press.
- Decker, Michael. 1999. “Food for an Empire: Wine and Oil Production in North Syria.” In *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*, edited by S. Kingsley and M. Decker, 69–85. Oxbow Books.
- Duval, Noël. 1998. “Commentaire topographique et archéologique de sept dossiers des nouveaux sermons.” In *Augustin Prédicateur (395-411): actes du Colloque International de Chantilly (5-7 septembre 1996)*, edited by M. Goulven, 171–214. Paris.
- Fulford, Michael. 1978. “The interpretation of Britain's Late Roman trade: the scope of medieval historical and archaeological analogy.” In *Roman shipping and trade. Britain and the Rhine provinces*, edited by J. Taylor and Ht. Cleere, 59–69. London: Council for British Archaeology.
- Fiorio, M. T. 2006. *Le Chiese di Milano*. Milano, Mondadori Electa.
- Harbison, Peter. 1970. “How old is Gallarus oratory?” *Medieval Archaeology* 14: 34–59.
- . 1995. *Pilgrimage in Ireland: The Monuments and the People*. Syracuse University Press.
- Harris, Anthea. 2003. *Byzantium, Britain and the West: the archaeology of cultural identity, AD 400–650*. Stroud: Tempus.
- . 2007. “Britain and China at opposite ends of the world? Archaeological methodology and long-distance contacts in the sixth century.” In *Incipient Globalization? Long-Distance Contacts in the Sixth Century*, edited by A. Harris, 91–104. University of Reading Press.
- Hemer, K. A., J. A. Evans, C. A. Chenery, and A. L. Lamb. 2013. “Evidence of early medieval trade and migration between Wales and the Mediterranean Sea region.” *Journal of Archaeological Science* 40 (5): 2352–59. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2013.01.014>.
- Hull, Daniel. 2004. “Religious Heresy and Political Dissent in Late Antiquity: A comparison between Syria and Britain.” In *Debating Late Antiquity in Britain AD 300–700*, 113–23. Oxford: Archaeopress.
- Kapitän, Gerhard. 1969. “The Church Wreck off Marzamemi.” *Archaeology* 22 (2): 122–33.
- Kingsley, Sean, and Michael Decker. 1999. “New Rome, New Theories on Inter-Regional Exchange. An Introduction to the East Mediterranean Economy in Late Antiquity.” In *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*, edited by S. Kingsley and M. Decker, 1–27. Oxbow Books.
- Laing, Lloyd. 1979. *Britain before the Conquest. An Archaeological History of the British Isles, c. 1500 BC – AD 1066*. London: Book Club Associates.
- Lassure, Christian. 1994. “Is the ‘Gallarus’ oratory in County Kerry, Ireland, an early mediaeval primitive church or a 17th-century private funerary chapel?” *L'Architecture vernaculaire* 18: 45–47.
- Leidwanger, Justin, Elizabeth S. Greene, and Andrew Donnelly. 2021. The Sixth-Century CE Shipwreck at Marzamemi. Field Report. *American Journal of Archaeology* 125, no. 2: 283–317. <https://doi.org/10.3764/aja.125.2.0283>.
- Loosley, Emma. 1999. “The Early Syriac Liturgical Drama and its Architectural Setting.” In *Case Studies in Archaeology and World Religion*, edited by T. Insoll, 18–25. Oxford: British Archaeological Reports Supplementary Series 755.
- . 2003. *The Architecture and Liturgy of the Bema in Fourth-to-Sixth-Century Syrian Churches*. Brill, 2003.
- Mango, Marlia Mundell. 2004. *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*. University of Oxford.
- Reece, Richard. 2007. *Later Roman Empire. An archaeology AD 150–600*. Tempus.
- Snyder, Christopher A. 1998. *An Age of Tyrants. Britain and the Britons. A.D. 400–600*. Sutton Publishing.
- Taft, Robert. 1977. “How Liturgies Grow: The Evolution of the Byzantine Divine Liturgy.” *Orientalia Christiana Periodica* 43: 8–30.
- Tchalenko, Georges. 1953. *Villages antique de la Syrie du nord*. Paris: Paul Geuthner.
- Thomas, Charles. 1981. *Christianity in Roman Britain to AD 500*. London: Batsford Academic and Educational Ltd.

References

- Astafiev, Oleksandr. 2001. "Hretsia yak skladova ukrainskoho svitohliadu." In *Hreky v Nizhyni: zbirnyk statei i materialiv*, 2, edited by Oleksandr Morozov, 7–10. Nizhyn: Prosvita. <http://lib.ndu.edu.ua:8080/dspace/bitstream/123456789/262/1/%D0%93%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D0%B2%D0%9D%D1%96%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D1%96%202.pdf> [in Ukrainian].
- Balthasar, Hans Urs von. 1989. *Theo-drama. Theological Dramatic Theory*. Ignatius Press.
- Brown, Michelle P. 2006. *How Christianity Came to Britain and Ireland*. Lion Books.
- Campbell, Ewan. 2007. *Continental and Mediterranean imports to Atlantic Britain and Ireland, AD 400–800*. York: Council for British Archaeology.
- Dark, Ken. 2000. *Britain and the end of the Roman Empire*. Stroud: Tempus.
- . 2003. "Early Byzantine mercantile communities in the West." In *Through a glass brightly: studies in Byzantine and medieval art and archaeology presented to David Buckton*, edited by C. Entwistle, 76–81. Oxford University Press.
- . 2005. *Archaeology and the Origins of Insular monasticism* (Kathleen Hughes Memorial Lectures). Cambridge University Press.
- . 2007. "Globalizing Late Antiquity: models metaphors and the realities of long-distance trade and diplomacy." In *Incipient Globalization? Long-distance contacts in the sixth century*, edited by A. L. Harris, 3–14. Oxford: Archaeopress.
- Davies, Wendy. 1982. *Wales in the early Middle Ages*. Leicester University Press.
- Decker, Michael. 1999. "Food for an Empire: Wine and Oil Production in North Syria". In *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*, edited by S. Kingsley and M. Decker, 69–85. Oxbow Books.
- Duval, Noël. 1998. "Commentaire topographique et archéologique de sept dossiers des nouveaux sermons." In *Augustin Prédicateur (395-411): actes du Colloque International de Chantilly (5-7 septembre 1996)*, edited by M. Goulven, 171–214. Paris.
- Fiorio, M. T. 2006. *Le Chiese di Milano*. Milano, Mondadori Electa.
- Fulford, Michael. 1978. "The interpretation of Britain's Late Roman trade: the scope of medieval historical and archaeological analogy." In *Roman shipping and trade. Britain and the Rhine provinces*, edited by J. Taylor and Ht. Cleere, 59–69. London: Council for British Archaeology.
- Harbison, Peter. 1970. "How old is Gallarus oratory?" *Medieval Archeology* 14: 34–59.
- . 1995. *Pilgrimage in Ireland: The Monuments and the People*. Syracuse University Press.
- Harris, Anthea. 2003. *Byzantium, Britain and the West: the archaeology of cultural identity, AD 400-650*. Stroud: Tempus.
- . 2007. "Britain and China at opposite ends of the world? Archaeological methodology and long-distance contacts in the sixth century." In *Incipient Globalization? Long-Distance Contacts in the Sixth Century*, edited by A. Harris, 91–104. University of Reading Press.
- Hemer, K. A., J. A. Evans, C. A. Chenery, and A. L. Lamb. 2013. "Evidence of early medieval trade and migration between Wales and the Mediterranean Sea region." *Journal of Archaeological Science* 40 (5): 2352–59. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2013.01.014>.
- Hull, Daniel. 2004. "Religious Heresy and Political Dissent in Late Antiquity: A comparison between Syria and Britain." In *Debating Late Antiquity in Britain AD 300-700*, 113–23. Oxford: Archaeopress.
- Kapitän, Gerhard. 1969. "The Church Wreck off Marzamemi." *Archaeology* 22 (2): 122–33.
- Kazakevych, Hennadii. 2015. *Skhidni kelty: kultury, identychnosti, istoriohrafichni konstruktsii*. Kyiv, Vinnytsia: Nilan-LTD [in Ukrainian].
- Kedun, Ivan. 2018. "Underground buildings of the Nizhyn 'Greek quarter' at the present stage of the study." *Literature and Culture of Polissya. Series "History Research"* 90: 14–32. <https://doi.org/10.31654/2520-6966-2018-9i-90-14-32> [in Ukrainian].
- Kharlampovych, Kostiantyn. 2001. "Hretska koloniia v Nizhyni v yii mynulomu (17th-18th c.)." In *Hreky v Nizhyni: zbirnyk statei i materialiv*, 2, edited by Oleksandr Morozov, 17–49. Nizhyn: Prosvita [in Ukrainian].
- Kingsley, Sean, and Michael Decker. 1999. "New Rome, New Theories on Inter-Regional Exchange. An Introduction to the East Mediterranean Economy in Late Antiquity." In *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*, edited by S. Kingsley and M. Decker, 1–27. Oxbow Books.
- Laing, Lloyd. 1979. *Britain before the Conquest. An Archaeological History of the British Isles, c. 1500 BC – AD 1066*. London: Book Club Associates.
- Lassure, Christian. 1994. "Is the 'Gallarus' oratory in County Kerry, Ireland, an early mediaeval primitive church or a 17th-century private funerary chapel?" *L'Architecture vernaculaire* 18: 45–47.
- Leidwanger, Justin, Elizabeth S. Greene, and Andrew Donnelly. 2021. The Sixth-Century CE Shipwreck at Marzamemi. Field Report. *American Journal of Archaeology* 125, no. 2: 283–317. <https://doi.org/10.3764/aja.125.2.0283>.
- Loosley, Emma. 1999. "The Early Syriac Liturgical Drama and its Architectural Setting." In *Case Studies in Archaeology and World Religion*, edited by T. Insoll, 18–25. Oxford: British Archaeological Reports Supplementary Series 755.
- . 2003. *The Architecture and Liturgy of the Bema in Fourth-to-Sixth-Century Syrian Churches*. Brill, 2003.
- Mango, Marlia Mundell. 2004. *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*. University of Oxford.
- Morozov, Oleksandr. 2001. "Hretske khramy v Nizhyni: istoriia i suchasnist." In *Hretske Pravoslavia v Ukraini*, edited by I. Bychko et al., 123–32. Kyiv: Praim [in Ukrainian].
- Morozova, Daria. 2021. "Pokazhy meni liudynu". *Antropolohiia Antiochiiskoi shkoly ta yii spadshchyna u Kyivskii tradytsii*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- . 2024. "Syrians in Post-Roman Britain: an Interdisciplinary Survey." *The Culturology Ideas* 25 (1): 66–78. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-25-2024-1.66-78> [in Ukrainian].
- Moskalenko, Yurii. 2001. "Z mynuloho nashoho mista." In *Hreky v Nizhyni: zbirnyk statei i materialiv*, 2, edited by Oleksandr Morozov, 198–201. Nizhyn: Prosvita [in Ukrainian].
- Reece, Richard. 2007. *Later Roman Empire. An archaeology AD 150-600*. Tempus.
- Rostovska, Olha. 2001. "Osoblyvosti hretskoi hromady v Nizhyni ta yii kulturno-osvitnie zhyttia v 19 stolitti." In *Hreky v Nizhyni: zbirnyk statei i materialiv*, 2, edited by Oleksandr Morozov, 152–61. Nizhyn: Prosvita [in Ukrainian].
- Snyder, Christopher A. 1998. *An Age of Tyrants. Britain and the Britons. A.D. 400-600*. Sutton Publishing.
- Taft, Robert. 1977. "How Liturgies Grow: The Evolution of the Byzantine Divine Liturgy." *Orientalia Christiana Periodica* 43: 8–30.
- Tchalenko, Georges. 1953. *Villages antique de la Syrie du nord*. Paris: Paul Geuthner.
- Thomas, Charles. 1981. *Christianity in Roman Britain to AD 500*. London: Batsford Academic and Educational Ltd.

Daria Morozova

PhD (Cultural Studies), Dr. habil. (Theology),
Visiting researcher at the University of Exeter, Great Britain
<https://orcid.org/0000-0001-5646-2851>
morozovadaria@duh-i-litera.com

**According to Byzantine Designs:
Syrian Merchants in the West and Early Christian Architecture**

Abstract

This article explores the cultural influence of late Roman Syria on the Latin West, particularly the British Isles. Building on previous studies of interaction between the Byzantine Empire and the West, the author traces how the church art and liturgical thinking of Syrian Christians reached the Latin Church and became embedded in the early architecture of various European regions. The study of early Christian architecture is complicated by the destruction or extensive reconstruction of original monuments, and by the loss of wooden and fabric interior elements, which can mislead interpretation. However, the surviving building plans remain highly informative. For example, the octagonal type of construction—derived from early martyria—is clearly a hallmark of the Antiochian school of architecture, which produced several such buildings, from the Domus Aurea in Antioch to the Monastery of St Simeon nearby. Consequently, octagonal baptisteries and cathedrals in Milan, Ravenna, and other European cities are associated with Syrian architectural influences, likely transmitted through Constantinople. The influence of the Eastern Mediterranean on the architecture of Ireland and Britain is closely linked to the issue of dating the Gallarus Oratory and similar monuments, which most scholars date to the relatively early period of the tenth to twelfth centuries. Features such as cyclopean masonry, apses with triple windows, horseshoe arches above small windows, and decorative exterior friezes suggest plausible Levantine influences on the Iberian Peninsula and, at times, Gaul.

These parallels may reflect either direct imitation of Syrian models or the involvement of Syrian architects, masons, and mosaicists in construction projects. Some of these craftsmen may have been sent by emperors—such as Justinian—who sought to consolidate military victories in Italy through the symbolic use of metropolitan architectural forms. Others may have arrived at the invitation of local authorities or, more plausibly, of Syrian merchant communities, which contemporary sources confirm existed in many European port cities. Archaeological, historical, and anthropological evidence also points to the presence of such communities in Post-Roman Britain.

Drawing a parallel from the better-documented early modern history of Ukraine—specifically the Greek merchant community in the city of Nizhyn—the author argues that even a small group of migrants, when equipped with resources and a desire to preserve their identity, can leave a lasting imprint on the cultural landscape of a host city. Based on abundant archaeological, historical, and anthropological data, the author concludes that Syrian trading communities in Europe—especially those strengthened by refugees after the Arab conquests of the seventh century—may have played a key role in transmitting Eastern Mediterranean architectural and liturgical traditions to the West.

Keywords: Byzantium, Syria, Mediterranean, Britain, archaeology, architecture, liturgy, religion, culture, ecumenism.

*Manuscript received November 11, 2024
Матеріал надійшов 11 листопада 2024 р.*

© Дарина Морозова (Daria Morozova), 2025

morozovadaria@duh-i-litera.com

<https://orcid.org/0000-0001-5646-2851>

Сфера наукових зацікавлень: патрологія, Антіохійська школа, богословська антропологія, післяримська Британія, давні церковні співи, культура українського бароко, Паїсій Величковський.

Main research fields: Patristics, Antiochian school, theological anthropology, post-Roman Britain, ancient church chants, Ukrainian baroque culture, Paisius Velychkovsky.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)